

AGNIESZKA GUT*

 <https://orcid.org/0000-0003-0393-2543>

HERB MIEJSKI JAKO MEDIUM SPOŁECZNEJ KOMUNIKACJI
TREŚCI SYMBOLICZNE HERBU KAMIENIA POMORSKIEGO
DO KOŃCA XIX WIEKU

Abstract

The Town's Coat of Arms as a Medium of Social Communication:
The Symbolism of Kamień Pomorski's Coat of Arms
until the Nineteenth Century

The article aims at presenting the town's coat of arms as a medium of social communication in the Middle Ages and early modern times, with the example of one of the small towns in Western Pomerania – Kamień Pomorski. The text analyses the transformations that took place in the iconography of the town seal from the fourteenth to the nineteenth centuries and investigates different ways of understanding the symbolism of the coat of arms, based on written sources created from the seventeenth to eighteenth centuries in the town chancery. The example of the coat of arms of Kamień Pomorski was used to determine the reasons that led to changes in its appearance and in the message it conveyed. The undertaken studies demonstrated that the changes in the symbolic meaning of the coat of arms were the result of an intentional adaptation of the visual message shaped in the Middle Ages to the changing religious and social circumstances of the early modern period. The changes in the conveyed message were not only the result of the replacement of emblems placed on the seals, but also of their new interpretation by means of legends explaining the origin and symbolism of the coat of arms conceived by the town council and burghers.

Keywords: Western Pomerania; Kamień Pomorski; town; heraldry; coat of arms; emblem; symbolism; social communication

* Instytut Historyczny, Uniwersytet Szczeciński,

 agnieszka_gut@wp.pl

Nadesłany 3.07.2019; Nadesłany po poprawkach 23.08.2020; Zaakceptowany 25.09.2020

Herb miejski jest zjawiskiem, które zawsze cieszyło się zainteresowaniem badaczy. Jednak niemal do końca XX w. w polskich badaniach heraldycznych skupiano się przede wszystkim na kwestii ustalenia „poprawnego” rysunku herbu, czego świadectwem może być rozdział w herbarzu miejskim Mariana Gumowskiego *Herby miast polskich*, poświęcony właśnie metodologii ustalania herbu miasta¹. Konsekwencją takiego podejścia było zajmowanie się początkową fazą istnienia herbu miejskiego, którą analizowano w głównej mierze na podstawie zachowanych odcisków pieczęci miejskich. Z czasem jednak zaczęto poszerzać materiał źródłowy o inne materiały ikonograficzne zawierające wyobrażenia herbów, jak widoki miast, herbarze, przedmioty, na których znajdował się herb miejski, itd., a także o teksty pisane, jak wiersze układane na herby czy kroniki miejskie zawierające opisy herbów. W końcu XX w. większą uwagę zaczęto także zwracać na treści symboliczne herbów miejskich oraz na znaczenie obrazowości (*Bildlichkeit*) w procesie komunikacji, kładąc jednak przede wszystkim nacisk na pieczęcie (w mniejszym stopniu na herby) miejskie i na okres średniowiecza².

Herb był jednak także rodzajem wizualnego komunikatu, którego – podobnie jak pieczęć, początkowo podstawowy nośnik herbu miejskiego – jego właściciel używał do samoprezentacji wobec świata zewnętrznego³. W litera-

¹ Marian GUMOWSKI, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 73–86.

² Na znaczenie badań nad symboliką wskazywał już Toni DIEDERICH, *Prolegomena zu einer neuen Siegel-Typologie*, Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde, Bd. 29: 1983, s. 255–257. Spośród bogatej literatury zachodnioeuropejskiej warto wymienić: *Das Siegel. Gebrauch und Bedeutung*, hrsg. v. Gabriela SIGNORI, Darmstadt 2007; *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*, hrsg. v. Markus SPÄTH (Sensus. Studien zur mittelalterlichen Kunst, Bd. 1), Köln–Weimar–Wien 2009; Brigitte M. BEDOS-REZAK, *When Ego Was Imago: Signs of Identity in the Middle Ages*, Leiden–Boston 2011. W literaturze polskiej problem ten został najpełniej przedstawiony w: Marcin HLEBIONEK, *Miasto na pieczęci. Wokół wizualności pieczęci miejskich z terenu Prus*, Zapiski Historyczne, t. 84: 2019, z. 1, s. 85–121. Z polskich opracowań syntetycznych dotyczących heraldyki miejskiej, w tym także symboliki herbów, można wskazać: Wojciech STRZYŻEWSKI, *Treści symboliczne herbów miejskich na Śląsku, Ziemi Lubuskiej i Pomorzu Zachodnim do końca XVIII wieku*, Zielona Góra 1999; Marek ADAMCZEWSKI, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000; Henryk SEROKA, *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002.

³ Michel PASTOUREAU, *Traite d'heraldique*, Paris 1993, s. 246, 293, 298; Wolfgang HEINRICH, *Das Wappen als öffentliches Zeichen*, [in:] *Symbole des Alltags – Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*, hrsg. v. Gertrud BLASCHITZ [et al.], Graz 1992, s. 295–308; Werner PARAVICINI, *Gruppe und Person. Repräsentation durch Wappen im späteren Mittelalter*, [in:] *Die Repräsentation der Gruppen. Texte – Bilder – Objekte*, hrsg. v. Otto G. OEXLE, Andrea von HÜLSEN-ESCH, Göttingen 1998, s. 340; Zenon PIECH, *Herb jako źródło historyczne*, Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria, t. 17: 2018, s. 10.

turze podkreśla się, że komunikat przekazywany za pomocą pieczęci – także miejskich – mógł ulegać i ulegał przekształceniom w efekcie dążenia do aktualizacji jego przekazu. W głównej mierze badania te dotyczyły średniowiecza i różnych typów pieczęci, nie tylko pieczęci herbowych⁴. W analizie herbu miejskiego jako środka społecznej komunikacji wizualnej podstawowy problem stanowi bowiem kwestia ustalenia czasu jego powstania w konkretnej gminie miejskiej. Najczęściej wskazuje się na to, że wykształcenie się herbu miasta lokowanego w średniowieczu było wynikiem długotrwałego procesu heraldyzacji wizerunku napieczętnego, którego ostatecznym efektem było nadanie mu kształtu formalnego herbu, a zatem godła umieszczonego w polu tarczy⁵. Z badań Wojciecha Strzyżewskiego nad początkami herbów miejskich na ziemiach zachodniej Polski, w tym na tzw. Pomorzu Zachodnim, wynika jednak, że w przypadku wielu miast aż do końca XIX w. nie zachowały się żadne wyobrażenia przedstawiające ich formalne herby. Strzyżewski wykazał jednak, że nie oznaczało to, iż miasta te nie posługiwały się herbami. Godła herbowe umieszczano bowiem bezpośrednio w polu pieczęci miejskiej, nie przestrzegając przy tym reguł heraldycznych; często pole pieczęci traktowano jako pole tarczy herbowej, a godła umieszczano na tarczach okrągłych lub owalnych, zaczerpniętych z kształtu pieczęci⁶. O utożsamianiu wizerunku herbu i wyobrażenia z pieczęci miejskiej świadczą również źródła pisane okresu nowożytnego synonimicznie traktujące określenia *Stadtsiegel* i *Stadtwappen*⁷. Także w dzisiejszej sfragistyce termin „pieczęć herbowa” nie ogranicza się wyłącznie do pieczęci przedstawiających tarczę z herbem, ale obejmuje również pieczęcie, które w swym polu zawierają po prostu samo godło bądź

⁴ Zenon PIECH, *Ikonografia pieczęci Piastów*, Kraków 1993, s. 14–15; Markus SPÄTH, *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Perspektiven eines interdisziplinären Austauschs*, [in:] *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*, hrsg. v. Markus SPÄTH, Köln–Weimar–Wien 2009, s. 27; Brigitte M. BEDOS-REZAK, *Ego, Ordo, Communitas: Seals and the Medieval Semiotics of Personality (1200–1350)*, [in:] *ibid.*, s. 64; eadem, *When Ego Was Imago*, s. 250–251; M. HLEBIONEK, *op.cit.*, s. 90–91.

⁵ M. GUMOWSKI, *Herby miast polskich*, s. 24–29; Józef SZYMAŃSKI, *W sprawie genezy polskich herbów miejskich*, [in:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 6, red. Stefan K. KUCZYŃSKI, Warszawa 1994, s. 170–174; idem, *Herb – znak samorządnej wspólnoty*, [in:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie*, red. Piotr DYMMEŁ, Lublin 1992, s. 93–95.

⁶ W. STRZYŻEWSKI, *Treści symboliczne*, s. 15–30, zwłaszcza s. 28–30.

⁷ Agnieszka GUT, *Źródła wiedzy heraldycznej Ludwiga Wilhelma Brüggemanna. Herby miejskie w „Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preussischen Herzogtums Vor- und Hinter-Pommern”*, *Przegląd Zachodniopomorski*, R. 33 (62): 2018, z. 1, s. 82–88 (tu cytaty źródłowe wskazujące, że autor opisuje wizerunek napieczętny, który nazywa jednak herbem).

jego elementy⁸. Z punktu widzenia rozważań podejmowanych w tym artykule jako herb miejski traktowane będą zatem wizerunki przedstawione na aktualnie użytkowanych miejskich pieczęciach herbowych lub opisywane w źródłach jako herb.

Traktując herb miejski jako medium społecznej komunikacji, należy zadać zasadnicze pytanie o to, jak długo herb miejski pełnił funkcję komunikacyjną, jak długo był „środkiem reprezentacji właściciela”⁹, a zatem – w przypadku herbu miejskiego – właściciela zbiorowego w postaci gminy miejskiej, tj. wspólnoty reprezentowanej przez radę miasta. Niewątpliwie bowiem funkcję taką pełnił w momencie tworzenia pierwszych pieczęci, kiedy dokonywano wyboru motywów ikonograficznych, które wspólnotę tę miały obrazować czy raczej symbolizować. Ale właścicielem herbu miejskiego – tak jak i pieczęci miejskiej – była grupa, która wraz z upływem czasu się zmieniała i zmieniało się otoczenie, w którym funkcjonowała, a co za tym idzie – zmieniał się zarówno nadawca komunikatu, jak i jego odbiorca. Czy z takiego stwierdzenia wynika, że przekazywane przez herb treści również się zmieniały, by w różnych momentach dziejowych reprezentować właściciela w sposób zrozumiały zarówno dla samego twórcy przekazu, jak i dla jego odbiorców?

Celem artykułu jest właśnie próba odpowiedzi na tak postawione pytanie. Z obserwacji związanych z badaniami nad rozwojem poszczególnych herbów wynika bowiem, że takie zmiany były dokonywane¹⁰ i nie były powodowane wyłącznie zmianami ustrojowymi i własnościowymi, w wyniku których następowała zmiana przynależności państwowej lub prywatnego właściciela miasta¹¹ ani po prostu błędami rytowników stempli. Nawet jeżeli do takich błędów dochodziło, to powtarzanie błędnych rysunków na kolejnych tłokach pieczętnych czy innych wyobrażeniach przedstawiających herb miasta wskazywać może, że dysponent pieczęci, czyli właściciel herbu, dokonał

⁸ *Vocabularium internationale sigillographicum*, ed. Karel MÜLLER, Ladislav VRTEL, Bratislava 2016, s. 302.

⁹ Z. PIECH, *Herb jako źródło historyczne*, s. 10.

¹⁰ Agnieszka GUT, *Rozwój herbu Stargardu Szczecińskiego od XIII do końca XVIII wieku*, *Przegląd Zachodniopomorski*, R. 10 (39): 1995, z. 4, s. 115–133; eadem, *Rozwój i symbolika herbu Maszewa*, [in:] *Maszewo i okolice na przestrzeni wieków*, red. Agnieszka CHLEBOWSKA, Szczecin 2008, s. 45–58; eadem, *Rozwój i symbolika herbu Nowogardu*, [in:] *Nowogard i okolice na przestrzeni wieków*, red. Agnieszka GUT, Szczecin 2010, s. 111–120; eadem, *Herb Gryfic*, [in:] *Gryfice. Dzieje miasta*, red. Tadeusz BIAŁECKI, Szczecin 2013, s. 551–558; eadem, *Rozwój i symbolika herbu Strzelec Krajeńskich*, [in:] *Strzelce Krajeńskie. Studia i szkice historyczne*, red. Dorota KĄKOL, Radosław SKRYCKI, Strzelce Krajeńskie 2016, s. 35–53.

¹¹ Wojciech STRZYŻEWSKI, *Odzwierciedlenie zmian polityczno-prawnych w symbolice herbów miast pogranicza śląsko-brandenbursko-wielkopolskiego w XVIII i XIX wieku*, [in:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918). Materiały sesji naukowej, Włocławek 5–6 grudnia 1996 r.*, red. Stefan K. KUCZYŃSKI, Włocławek 1999, s. 67.

akceptacji przedmiotów pomyłkowo wprowadzonych do herbu i nadał im określony sens – treść symboliczną, zwłaszcza że w historiach poszczególnych herbów miejskich można zauważyć również zmiany symboliki i przekazu informacyjnego „starych” godeł, których pierwotne znaczenie ulegało zatarciu i zapomnieniu, odbywające się bez większej ingerencji w ikonografię herbu¹². O takich zmianach świadczą legendy herbowe, których celem było objaśnienie symboliki zawartej w konkretnych herbach, także miejskich¹³.

Takie podejście zdają się potwierdzać dotychczasowe badania dotyczące początków naukowej heraldyki, które wskazują, że zmiana podejścia do funkcji herbu zaczęła następować dopiero w XVII w.¹⁴ Rodzenie się heraldyki naukowej z punktu widzenia funkcji komunikacyjnej prowadziło zaś do tego, że herb, który do tej pory pełnił funkcję reprezentacyjną i był wyrazem tożsamości gminy, zaczął przekształcać się w znak o charakterze wyłącznie rozpoznawczym. Stawał się znakiem graficznym, zbudowanym według naukowych zasad heraldyki, o ściśle ustalonej treści ikonograficznej, która pozwalała (i pozwala) na identyfikację konkretnego miasta. Ale jedyny komunikat o samym mieście sprowadzał się do upamiętnienia i utrwalenia informacji, za pomocą których twórcy godła chcieli zaprezentować w początkowej fazie użytkowania własnego herbu.

W praktyce obszarów peryferyjnych Europy, jakimi były współczesne ziemie polskie, w tym interesujące nas najbardziej Pomorze Zachodnie, początki tego naukowego „skostnienia” heraldyki miejskiej przypadają na szeroko rozumiany wiek XIX¹⁵. Teoretycznie zatem herb na Pomorzu Zachodnim jako medium komunikacji powinien być wykorzystywany przez miasta przy-

¹² Werner Paravicini wskazywał, że herb nie symbolizował stale tego samego, a jego przekaz informacyjny z czasem się zmieniał. Zob. W. PARAVICINI, op.cit., s. 371.

¹³ Torsten HILTMANN, *Legenden im Zweifel. Die Frage nach Herkunft der Wappen und das Ende der mittelalterlichen Heraldik im 17. Jahrhundert*, [in:] *Kontinuitäten, Umbrüche, Zäsuren. Die Konstruktion von Epochen in Mittelalter und früher Neuzeit in interdisziplinärer Sichtung*, hrsg. v. Thomas KÜHREIBER, Gabriela SCHICHTA, Heidelberg 2016, s. 305–306.

¹⁴ *Ibid.*, s. 309–329. O początkach heraldyki naukowej w Niemczech zob. Ludwig BIEWER, *Wissenschaftliche Heraldik in Deutschland vom 17. bis zum 19. Jahrhundert. Einige biographische Skizzen*, [in:] *Vom Nutz und Frommen der historischen Hilfswissenschaften. Beiträge der gemeinsamen Tagung des Herold mit seiner Fachgruppe „Historische Hilfswissenschaften“ anlässlich ihres fünfjährigen Bestehens am 5. Oktober 1999 im Museum Europäischer Kulturen in Berlin-Dahlem*, hrsg. v. Friedrich BECK, Eckhart HENNING, Neustadt a.d. Aisch 2000, s. 79–90.

¹⁵ Beata MOŻEJKO, Błażej ŚLIWIŃSKI, *Najważniejsze momenty z dziejów heraldyki i weksylogologii wschodniopomorskiej*, [in:] *eidem, Herby miast, gmin i powiatów województwa pomorskiego*, t. 1, Gdańsk 2000, s. 16–19; Agnieszka GUT, *Prawne podstawy pruskiej heraldyki samorządowej w latach 1918–1939*, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 55: 2003, z. 2, s. 274–275; Henryk SEROKA, *Heraldyka miejska w zaborze austriackim w świetle dokumentów cesarskich z lat 1785–1914*, [in:] *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918). Materiały sesji naukowej, Włocławek 5–6 grudnia 1996 r.*, red. Stefan K. KUCZYŃSKI, Włocławek 1999, s. 51–66.

najmniej do końca XVIII w. Teza ta wymaga jednak potwierdzenia i udokumentowania, co nie jest sprawą prostą, ponieważ dotychczasowy stan badań nad zachodniopomorską heraldyką miejską nie jest wystarczający, by pokazać istnienie i skalę sygnalizowanego tu zjawiska. Ukazanie całokształtu procesu zmian zachodzących w herbach miejskich – nie tylko w kwestii ich godeł, ale przede wszystkim w zakresie informacji – wymaga bowiem przeprowadzenia dokładniejszych badań analitycznych nad dziejami herbów poszczególnych miast, które powinny zostać oparte na jak najszerszym zasobie źródeł. I nie chodzi o wykorzystanie wyłącznie źródeł ikonograficznych (pieczęci, ilustracji z ksiąg miejskich czy na widokach miast), ale przede wszystkim o rozszerzenie podstawy źródłowej o źródła pisane: nowożytny kroniki miejskie, pierwsze „naukowe” opracowania dziejów miast z pierwszej połowy XVIII w., druki okolicznościowe, a nawet dziewiętnastowieczne słowniki i encyklopedie, które często przedstawiają stan wiedzy heraldycznej jeszcze z okresu wcześniejszego. Tylko dzięki tego typu źródłom przestajemy być zdani na własne domysły i spekulacje, na dedukcyjne przypisywanie godłom znaczeń symbolicznych, a zyskujemy – przynajmniej częściowy – wgląd w to, co we własnych herbach widzieli mieszkańcy nowożytnych miast i w jaki sposób rozumieci przedstawione w nich godła i poszczególne przedmioty heraldyczne.

Brak systematycznych i analitycznych badań nad zmianami symboliki herbów miejskich na Pomorzu Zachodnim powoduje, że ich charakterystykę na obecnym etapie badań najlepiej przedstawić na konkretnym przykładzie. Jako *exemplum* wybrany został herb Kamienia Pomorskiego, jednego z najstarszych znanych źródłowo ośrodków miejskich Pomorza, którego godło w ciągu stuleci uległo tak wielkiemu przekształceniu, że właściwie do dziś nie można jednoznacznie stwierdzić, jaką postać wyobrażono na najstarszych pieczęciach. Prześledzenie tych przekształceń pomoć ma w ustaleniu powodów, które prowadziły do zmian w herbie miasta, oraz motywów, jakimi kierowali się twórcy przy wyborze nowych godeł lub przy nadawaniu przedmiotom heraldycznym nowych znaczeń¹⁶. Dzięki temu będzie można także zaobserwować, jak długo herb Kamienia Pomorskiego pełnił funkcję wizualnego medium, poprzez które miasto chciało prezentować aktualne informacje o sobie samym, a zatem środka społecznej komunikacji.

Najstarsze historyczne wzmianki o Kamieniu Pomorskim pochodzą z początku XII w. i związane są z wyprawą misyjną biskupa Ottona z Bambergu z 1124 r., podczas której miasto stanowiło jeden z pierwszych celów wędrowki misjonarza. Tu ochrzczony został książę pomorski Warcisław I, jego dwór oraz

¹⁶ Tomasz KAŁUSKI, *Badania nad wizualnością pieczęci w Europie Zachodniej i w Polsce. Główne kierunki i nowe możliwości interpretacji*, Сфрагістичний Щорічник, вип. 3: 2012 [Sfragisticznij Szczoricznik, wip. 3: 2012], s. 269.

miejskowa ludność. W żywotach biskupa (Ebo, Herbord, mnich z Prüfening) Kamień określony został jako siedziba książęca i jeden z głównych ośrodków politycznych państwa pomorskiego¹⁷. W XII w. nastąpił rozwój osady¹⁸, która po przeniesieniu tu siedziby biskupa pomorskiego najpóźniej w 1188 r.¹⁹ stanowiła rozległy kompleks osadniczy złożony z trzech części: grodu kasztelańskiego, stanowiącego siedzibę księcia, gospodarczego podgrodzia oraz tzw. osiedla katedralnego, czyli kościoła biskupiego wraz z otaczającymi go kuriami kanoników kapituły kamińskiej. Lokacja miasta na prawie lubeckim została dokonana przez księcia Barnima I w 1274 r., a nowym prawem objęty został obszar dotychczasowego grodu i przyległego doń podgrodzia²⁰.

Rada miejska funkcjonowała w Kamieniu niewątpliwie już na początku XIV w.²¹ Z tego czasu pochodzą także pierwsze pisane wzmianki o miejskich pieczęciach. W korroboracji dokumentu z 1324 r. wymieniona została pieczęć radziecka²², a w drugiej połowie stulecia miasto dysponowało już prawdopodobnie dwoma tłokami – pieczęci wielkiej oraz sekretu. Ludwig Kücken w swojej historii Kamienia cytuje bowiem dokument z 1364 r. (w tłumaczeniu na język niemiecki), którego korroboracja mówi o przywieszeniu doń dużej pieczęci miejskiej²³, z czego wnioskować można, że taka istniała²⁴.

¹⁷ Gustav KRATZ, *Die Städte der Provinz Pommern*, Berlin 1865, s. 58; Heinrich BERGHAUS, *Landbuch des Herzogthums Pommern und des Fürstenthums Rügen*, Th. 2, Bd. 6: *Die Kreise Kammin und Greifenberg*, Anklam 1870, s. 1–2; Stanisław ROSIK, „*Conversio gentis Pomeranorum*”. *Studium świadectwa o wydarzeniu (XII wiek)*, Wrocław 2010, s. 227–236.

¹⁸ Włodzimierz STĘPIŃSKI, *Kamień Pomorski w XII i XIII wieku*, Warszawa–Poznań 1975, s. 31–39; Jan M. PISKORSKI, *Miasta księstwa szczecińskiego do połowy XIV wieku*, Poznań–Szczecin 2005, s. 34–35.

¹⁹ G. KRATZ, op.cit., s. 59; H. BERGHAUS, op.cit., s. 133–134; Ryszard MARCINIAK, *Dobra kapituły kamińskiej do połowy XV wieku. Studium z dziejów społecznych gospodarstwa feudalnego*, Szczecin 1970, s. 21; W. STĘPIŃSKI, op.cit., s. 53–54.

²⁰ *Pommersches Urkundenbuch* (dalej cyt. PUB), Bd. 2, Abt. 1, hrsg. v. Rodgero PRÜMERS, Stettin 1881, nr 981. Postanowienia dokumentu omawiają dokładnie: G. KRATZ, op.cit., s. 59–60; H. BERGHAUS, op.cit., s. 135–136; Ludwig KÜCKEN, *Geschichte der Stadt Cammin in Pommern, und Beiträge zur Geschichte des Camminer Dom-Capitels*, Cammin 1880, s. 30–32; Rudolf SPUHRMANN, *Geschichte der Stadt Cammin in Pommern und des Camminer Domkapitels*, Cammin i. Pom. 1924, s. 17–18; W. STĘPIŃSKI, op.cit., s. 102–104; Marian RĘBKOWSKI, *Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe*, Kołobrzeg 2001, s. 51–52.

²¹ PUB, Bd. 4, bearb. v. Georg WINTER, Stettin 1903, nr 1991; PUB, Bd. 8, hrsg. v. Erwin ASSMANN, Köln–Graz 1961, nr 4984.

²² PUB, Bd. 6, Abt. 1, hrsg. v. Otto HEINEMANN, Stettin 1906, nr 3778. Niestety nie zachowała się żadna z trzech pieczęci przywieszonych do tego dokumentu.

²³ L. KÜCKEN, op.cit., s. 44–45.

²⁴ Innego zdania jest M. Gumowski, który uważa, że w roli pieczęci głównej używana była jedna z pieczęci sekretnych i „że większej w ogóle nie było”. Zob. Marian GUMOWSKI, *Najstarsze pieczęcie miast polskich z XIII i XIV wieku*, Toruń 1960, s. 104.

Spośród średniowiecznych sigillów znana jest jedynie ikonografia dwóch sekretnych pieczęci Kamienia Pomorskiego. Rysunek pierwszej z tych pie-

Ryc. 1. Odrys pieczęci Kamienia z 1390 r. ze zbioru J. C. C. Oelrichsa; źródło: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, VIII. Hauptabteilung, I.9 Slg. Otto Hupp, Kasten 1, H. 12, [brak paginacji]

częci zachował się jedynie w osiemnastowiecznym zbiorze odrysów pieczęci sporządzonym przez pomorskiego badacza Johanna Carla Conrada Oelrichsa. Według niego odrysowana pieczęć była przywieszona do dokumentu z 1390 r., miała średnicę 44 mm, napis otokowy: †SECRETV(m):BURGENSIUM:IN KAMIN i przedstawiała postać z glorią wokół głowy na tle wysokiego oparcia, stojącą za balustradą (?) z dwiema różami (?) (ryc. 1)²⁵. Niemal identyczne wyobrażenie napieczętne występuje na kolejnej pieczęci Kamienia Pomorskiego, która znana jest już z odcisków oryginalnych. Pieczęć ta, z napisem †SECRETV(m):CONSVL(um):CI-

VITATIS CAMI(n) (ø 35 mm), przedstawia postać świętego/świętej za balustradą, pomiędzy dwoma pastorałami. Lewa ręka świętego/świętej spoczywa na jego/jej piersi, a prawa – na balustradzie, na której umieszczono pięciopromienne gwiazdki z ramionami zakończonymi kulkami (ryc. 2)²⁶.

²⁵ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem (dalej cyt. GStA PK), VIII. Hauptabteilung (dalej cyt. VIII. HA), I.9 Slg. Otto Hupp, Kasten 1, H. 12, [brak paginacji]; Otto Hupp, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer*, Bd. 1: *Königreich Preussen*, H. 2: *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt a.M. 1898, s. 11; M. GUMOWSKI, *Najstarsze pieczęcie*, s. 103–104.

²⁶ GStA PK, VIII. HA, I.9 Slg. Otto Hupp, Kasten 1, H. 12, [brak paginacji]; Landesarchiv Greifswald (dalej cyt. LAG), Rep. 41 Plathe, Nr. I 41, [brak paginacji]; LAG, Rep. 1 Dominikanerkloster Kammin, Nr. 53; O. Hupp, op.cit., s. 11; M. GUMOWSKI, *Najstarsze pieczęcie*, s. 104. Znalezione odciski pochodzą z 1448 r., ale opinia Gumowskiego o czternastowiecznym pochodzeniu tłoka jest uzasadniona. Pieczęć była w użyciu jeszcze w 1544 r. Zob. Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej cyt. APSz), Sąd Kameralny Rzeszy, sygn. 218, s. 15. Hupp informuje o jeszcze jednej pieczęci z podobnym wizerunkiem, którą datuje z zastrzeżeniami na wiek XV. Zob. O. Hupp, op.cit., s. 11. Pieczęć tę znalazł jednak jedynie z odrysu z zaginionego zbioru Juliusa

Interpretacja wizerunku napieczętnego obu sigillów przysparzała i przysparza wielu problemów, co wynika w głównej mierze z trudności ze zidentyfikowaniem przedstawionych na nich godeł. Najwięcej trudności sprawia zaś postać ludzka, która wydaje się odgrywać najistotniejszą funkcję informacyjną w tych wyobrażeniach. Stan zachowania średniowiecznych odcisków pieczętnych, mało precyzyjne ich osiemnastowieczne odrisy i brak jakichkolwiek atrybutów prezentowanej w polu napieczętym postaci powodują, że próba jej jednoznacznej identyfikacji pozostaje ciągle w sferze hipotez. Jedyne aureola wokół głowy wskazuje, że mamy do czynienia ze świętą/świętym, ponieważ trudno określić jednoznacznie nawet płeć ukazanej postaci. W przypadku Kamienia Pomorskiego w grę wchodzi aż trzy postacie: Najświętsza Maria Panna (za którą przemawia jednak wyłącznie fakt, że była patronką kamińskiego kościoła parafialnego istniejącego od końca XIII w.²⁷, św. Jan Chrzciciel, patron kościoła katedralnego i biskupstwa kamińskiego²⁸, oraz św. Faustyn, biskup Perugii, którego relikwie spoczywały w kamińskiej katedrze i który już od początku XIV w. w szczególny sposób czczony był na obszarze diecezji kamińskiej²⁹. Ponieważ

Ryc. 2. Czternastowieczna pieczęć Kamienia Pomorskiego przy dokumencie z 1448 r.; źródło: Landesarchiv Greifswald, Rep. 1, Dominikanerkloster Kammin, Nr. 53

von Bohlena, który zapisał przy niej datę 30 X 1537 r. Zob. GStA PK, VIII. HA, I,9 Slg. Otto Hupp, Kasten 1, H. 12, [brak paginacji]. Innych odcisków tej pieczęci nie udało się odnaleźć. Majuskułne litery w napisie otokowym i rysunek w polu napieczętym przypominający bardzo mocno pieczęć z gwiazdami na „balustradzie” sugerują, że może tu chodzić o odcisk z tego samego tłoku.

²⁷ R. SPUHRMANN, op.cit., s. 19–20. Ikonografia pieczęci nie nawiązuje jednak do żadnego ze średniowiecznych typów przedstawień maryjnych. W heraldyce miejskiej zachodniej Polski dominowały przedstawienia tronuującej Madonny z Dzieciątkiem. Zob. W. STRZYŻEWSKI, *Treści symboliczne*, s. 135–136.

²⁸ Jürgen PETERSOHN, *Die Kamminer Bischöfe des Mittelalters. Amtsbiographien und Bistumsstrukturen vom 12. bis 16. Jahrhundert*, Schwerin 2015, s. 120–123.

²⁹ Ibid., s. 120–121; Jürgen PETERSOHN, *Translatio divi Faustini. Ein unbekanntes Kamminer Faustinsmirakel*, Baltische Studien NF, Bd. 53: 1967, s. 43–47.

w każdym z tych przypadków brakuje jednak bezdyskusyjnych argumentów, które pozwalałyby na jednoznaczną identyfikację, postaciom tym przyjrzymy się poniżej – przy interpretowaniu pozostałych przedmiotów przedstawionych na najstarszych pieczęciach.

Bliższej interpretacji poddają się pastorały, które z całą pewnością pojawiły się obok postaci na drugiej z wymienionych pieczęci, a prawdopodobnie istniały również na pieczęci znanej tylko z rysunku Oelrichsa³⁰. W przypadku sfragistyki i heraldyki miejskiej insygnia biskupiej władzy wskazywały na bezpośrednie zwierzchnictwo metropolity nad miastem. Na obszarze średniowiecznego Księstwa Pomorskiego znalazły się one na pieczęciach Kołobrzegu i Karlina – miast lokowanych przez biskupów kamińskich i leżących w granicach tzw. dominium biskupów kamińskich³¹. W przypadku Kamienia Pomorskiego pastorały na pieczęci miejskiej mogły pojawić się zatem jedynie w okresie krótkiej przynależności miasta do biskupiego władztwa terytorialnego w latach 1321–1356³², a czas i okoliczności powstania pieczęci stanowią jeden z argumentów przemawiających za możliwością jednoczesnego umieszczenia w jej polu wizerunku św. Jana Chrzciciela, patrona kościoła katedralnego, konkurencyjnego dla świątyni parafialnej³³.

Zdecydowanie trudniej o jednoznaczną interpretację pozostałych elementów średniowiecznych wizerunków napieczętych – róż (?), gwiazd i balustrady (?). W przypadku róż, które pojawiły się na pieczęci znanej z 1390 r., Otto Hupp wysunął przypuszczenie, że zostały one zaczerpnięte z rodowego herbu biskupa kamińskiego Fryderyka von Eickstedta (1330–1343), którego herb przedstawiał dwa pasy z umieszczonymi na nich różami³⁴. Pokazanie róż Eickstedtów na pieczęci Kamienia mogło mieć związek z tym, że właśnie za pontyfikatu Fryderyka bezpośrednia władza biskupia nad miastem zaczęła być wykonywana w sposób realny, co zostało potwierdzone generalną konfirmacją

³⁰ Odcisk pieczęci z 1448 r. znany jest także z odrysu Oelrichsa. Mimo że w oryginale po bokach postaci zobaczyć można pastorały, to Oelrichs odrysował je – jak w pieczęci z 1390 r. – jako wysokie oparcie krzesła. Przypuszczać można zatem, że odrysy Oelrichsa nie były zbyt dokładne i że pastorały mogły się znajdować na obu najstarszych sigillach Kamienia Pomorskiego. Zob. GStA PK, VIII. HA, I.9 Slg. Otto Hupp, Kasten 1, H. 12, [brak paginacji].

³¹ W. STRZYŻEWSKI, *Treści symboliczne*, s. 126.

³² L. KÜCKEN, *op.cit.*, s. 38–39, 68–69; R. SPUHRMANN, *op.cit.*, s. 22; Ryszard MARCINIAK, *Kolonizacja Ziemi Kamińskiej w XIV wieku*, Materiały Zachodniopomorskie, t. 17: 1971, s. 178–188; W. STĘPIŃSKI, *op.cit.*, s. 76–85. Marciniak i Stępiński przesuwają czas realnego odzyskania władzy nad Kamieniem przez książąt pomorskich na początek lat siedemdziesiątych XIV w.

³³ Podobnej argumentacji można użyć również w przypadku św. Faustyna.

³⁴ O. HUPP, *op.cit.*, s. 11; Theodor BAGMIHL, *Pommersches Wappenbuch*, Bd. 4, Stettin 1854, s. 64–66.

przywilejów miejskich w 1331 r.³⁵ Dodatkowy argument na korzyść interpretacji róż jako elementu rodowego herbu biskupa stanowić może także fakt, że swój prywatny herb wykorzystał Fryderyk von Eickstedt również w przypadku pieczęci innego miasta, które w 1339 r. zostało kupione przez tego biskupa, w 1340 r. lokowane na prawie niemieckim i włączone do dominium – Bobolic. W polu ostroowalnej pieczęci umieszczony został tu św. Jan Chrzciciel trzymający w lewicy Baranka Bożego i wskazująca nań dłonią prawą, a pod nim tarcza herbowa Eickstedtów (ryc. 3)³⁶. Podobny zabieg mógł zostać wykonany także w pieczęci Kamienia, co jednocześnie również wskazywałoby, że postacią na miejskim sigillum może być św. Jan Chrzciciel.

Innym możliwym sposobem interpretacji symboliki róż jest odniesienie ich do Najświętszej Marii Panny, patronki miejskiej fary. Nawiązania do wezwań kościołów parafialnych za pomocą przedstawiania wizerunków świętych i ich atrybutów stanowiły bowiem w średniowiecznej sfragistyce i heraldyce miejskiej powszechny sposób samoreprezentacji³⁷. Róże mogłyby być zatem w Kamieniu odwołaniem do patronki miasta na pieczęciach przesyconych elementami związanymi z symbolizowaniem zwierzchniej władzy biskupów kamieńskich. Zastąpienie róż na kolejnej pieczęci gwiazdami – które również symbolizowały Maryję i były wykorzystywane w heraldyce³⁸ – miałyby zatem wymiar zmiany raczej estetycznej, a nie symbolicznej.

Ryc. 3. Odris czternastowiecznej pieczęci Bobolic ze zbioru J. C. C. Oelrichsa; źródło: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, VIII. Hauptabteilung, I.9 Slg. Otto Hupp, Kasten 1, H. 14, [brak paginacji]

³⁵ L. KÜCKEN, op.cit., s. 38–39; R. SPUHRMANN, op.cit., s. 22; W. STĘPIŃSKI, op.cit., s. 78–79.

³⁶ O. HUPP, op.cit., s. 16; M. GUMOWSKI, *Najstarsze pieczęcie*, s. 34–35.

³⁷ W. STRZYŻEWSKI, *Treści symboliczne*, s. 123–124. Strzyżewski mylił się jednak uznając św. Jana Chrzciciela za patrona kościoła miejskiego w Kamieniu Pomorskim.

³⁸ Dorothea FORSTNER, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tł. i opr. Wanda ZAKRZEWSKA, Paweł PACHCIAREK, Ryszard TURZYŃSKI, Warszawa 1990, s. 104, 192–193; W. STRZYŻEWSKI, *Treści symboliczne*, s. 137.

Zakładając jednak, że róże odnosiły się do Fryderyka von Eickstedta, ich wymiana na gwiazdy mogła nastąpić za pontyfikatu kolejnego biskupa – Jana von Sachsen-Lauenburg. Wtedy należałoby jednak zmianę tę wiązać ze zmianą symboliki. Kolejną możliwą interpretacją – zarówno róż, jak i gwiazd – jest przypisanie im charakteru wyłącznie dekoracyjnego.

Ostatni z przedmiotów znajdujących się na obu pieczęciach budzi największą wątpliwość. W opisach herbu Kamienia najczęściej element ten nazywany jest balustradą³⁹, chociaż taki przedmiot w sfragistyce i heraldyce miejskiej Pomorza Zachodniego poza Kamieniem nie został odnotowany. Dlatego też identyfikacja ta niekoniecznie musi być poprawna. W wydaniu herbarza Johanna Siebmachera z 1885 r. pojawiła się nawet sugestia, że na pieczęci mało udolnie przedstawiony został mur miejski. Tak też element ten nazywał M. Gumowski⁴⁰. W przypadku godła miejskiego taka koncepcja jest oczywiście bardzo prawdopodobna, jednak w świetle analizy ikonograficznej trudno ją udowodnić.

Istnieje także jeszcze zupełnie odmienna możliwość zarówno identyfikacji, jak i interpretacji opisywanego przedmiotu. Wiąże się ona z założeniem, że na omawianych pieczęciach przedstawiony został drugi z patronów katedry – św. Faustyn, biskup Perugii⁴¹. Według legendy *Translatio divi Faustini*, zapisanej w drugiej połowie XV w., relikwie tego świętego w cudowny sposób przyplłynęły do wybrzeży biskupstwa kamińskiego z Rzymu w sarkofagu ozdobionym czterema płonącymi pochodniami osadzonymi w jego rogach. Trumna z relikwiami została wyłowiona z morza właśnie w Kamieniu. Nie wiadomo, kiedy w diecezji znalazły się relikwie legendarnego świętego⁴² i rozpoczął się szczególny kult Faustyna. Jednak już w kamińskim brewiarzu z pierwszej połowy XIV w. zapisane zostało święto *Translatio sancti Faustini*, obchodzone w diecezji aż do czasów reformacji. Z XV w. zachowały się też informacje o specjalnych uroczystościach ku czci świętego. Z inwentarza katedralnego z 1499 r. wiadomo, że w katedrze znajdowały się dwa relikwiarze św. Faustyna, a także *imago* z jego wyobrażeniem⁴³. W lewym skrzydle późnogotyckiego ołtarza

³⁹ G. KRATZ, op.cit., s. 58; L. KÜCKEN, op.cit., s. IX; H. BERGHAUS, op.cit., s. 139; J. Siebmacher's *grosses und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen*, Bd. 1, Abt. 4: *Städtewappen*, Bd. 2, Nürnberg 1885, s. 193; O. HUPP, op.cit., s. 11.

⁴⁰ J. Siebmacher's *grosses und allgemeines Wappenbuch*, s. 194; M. GUMOWSKI, *Najstarsze pieczęcie*, s. 103–104.

⁴¹ Brigitte M. Bedos-Rezak omawia pieczęcie miast z Langwedocji, na których również wykorzystano hagiograficzne legendy miejscowych świętych. Zob. B. M. BEDOS-REZAK, *Ego, Ordo, Communitas*, s. 244–247.

⁴² Jürgen Petersohn sugeruje, że stało się to już w końcu XII w. Nie podaje jednak żadnej podstawy źródłowej. Zob. J. PETERSOHN, *Die Kamminer Bischöfe*, s. 120.

⁴³ Helmuth HEYDEN, *Kirchengeschichte Pommerns*, Bd. 1, Köln–Baunsfeld 1957, s. 144; J. PETERSOHN, *Translatio divi Faustini*, s. 43–47; idem, *Die Kamminer Bischöfe*, s. 120–121.

głównego katedry kamińskiej ufundowanego dla katedry prawdopodobnie między 1510 a 1520 r. – obok Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w części centralnej i scen z życia św. Jana Chrzciciela w skrzydle prawym – znalazły się także sceny męczeństwa św. Faustyna⁴⁴. Nie można zatem wykluczyć, że pojawiająca się w czternastowiecznym wyobrażeniu napieczonym „balustrada” to właśnie schematyczne wyobrażenie wpływającego do Kamienia sarkofagu, nad którym znajduje się popiersie świętego Faustyna⁴⁵. Taka interpretacja wizerunku – choć hipotetyczna – ułatwiłaby znacznie wyjaśnienie zmian, jakie zaszły w wyobrażeniu napieczonym miasta w drugiej połowie XVI w. Najstarszy znany odcisk nowego tłoku pieczętnego Kamienia Pomorskiego z napisem otokowym $\ddot{x}\ddot{x}\text{SECRETVMxMINVS}\ddot{x}\ddot{x}\text{CIVITATISxCAMMIN}$ pochodzi z 1568 r. W polu pieczęci za balustradą ozdobioną dwiema różami zostało przedstawione popiersie postaci w aureoli, ale tym razem z rękami złożonymi do modlitwy. Pastorały z poprzednich pieczęci przekształcone zostały natomiast w ozdobne boki wysokiego oparcia fotela, na którym zasiada przedstawiona postać (ryc. 4)⁴⁶. Wyobrażenie takie

Ryc. 4. Pieczęć Kamienia Pomorskiego z drugiej połowy XVI w.; źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie, Zbiór pieczęci i tłoków pieczętnych, kaseton 2, nr 218

⁴⁴ Ryszard Knapiński datuje ołtarz na ok. 1480 r. Zob. Ryszard KNAPIŃSKI, „*Titulus ecclesiae*”. *Ikonografia wezwań współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa 1999, s. 372. Z kolei J. Z. Łoziński i Z. Krzymuska-Fafius twierdzą, że ołtarz powstał na początku XVI w. Zob. Jerzy Z. ŁOZIŃSKI, *Pomniki sztuki w Polsce*, t. 2, cz. 1: *Pomorze*, Warszawa 1992, s. 412; Zofia KRZYMUSKA-FAFIUS, *Ołtarz główny protokatedry w Kamieniu Pomorskim i jego powiązania artystyczne*, Materiały Zachodniopomorskie, t. 41: 1995, s. 307–310. Krzymuska-Fafius w scenach tych widzi męczeństwo św. Wawrzyńca, argumentując, że ikonografia św. Faustyna nie uprawnia do takiej identyfikacji. Problem polega jednak na tym, że inne ikonograficzne wyobrażenia św. Faustyna, biskupa Perugii, nie są obecnie znane, ponieważ jest to święty dosyć enigmatyczny i czczony wyłącznie w diecezji kamińskiej. Jedna z kwater prawego skrzydła ołtarza wskazuje zaś wyraźnie, że męczeństwo dotyczy biskupa (pokazana infuła).

⁴⁵ Za wskazanie na taką ewentualność dziękuję jednemu z anonimowych recenzentów.

⁴⁶ APSz, Archiwum Książąt Szczecińskich, sygn. I/3991, s. 518; GStA PK, VIII. HA, I.9 Slg. Otto Hupp, Kasten 1, H. 12, [brak paginacji] (z dopisanym 1601 r.); APSz, Zbiór pieczęci i tłoków pieczętnych, sygn. 2, nr 218. Odrys datowany na 1576 r. w dziele: Hermann DANNENBERG, *Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter*, Berlin 1893, Taf. XVIII; O. HUPP, op.cit., s. 11.

pojawia się także na innej pieczęci powstałej być może w XVII w., o której informuje O. Hupp⁴⁷.

Również w przypadku wyobrażenia ikonograficznego z nowych kamieńskich pieczęci pojawiają się problemy z identyfikacją przedstawionej na nich postaci. Nieco odmienny strój i inaczej ułożone ręce sugerują, że na pieczęci tej pojawiła się inna osoba niż na pieczęciach z XIV w. Brak zarostu na jej twarzy pozwala przypuszczać, że jest to kobieta, a gest modlitewny i aureola wokół głowy – że jest to święta, której jednoznaczną identyfikację ponownie utrudnia brak jakichkolwiek atrybutów. Kompozycja rysunku napieczętnego wyraźnie jednak stanowi nawiązanie do starszych typariuszy, które niewątpliwie były wzorcem dla sigillum szesnastowiecznego.

Szukając przyczyn zmian dokonanych w drugiej połowie XVI w. w ikonografii napieczętnej Kamienia Pomorskiego – a zarazem w treści wizualnego komunikatu o mieście, najłatwiej wskazać je dla usuniętych pastorałów, które przekształcono w wysokie oparcie fotela. Na starszych pieczęciach wskazywały one bowiem na przynależność miasta do biskupów kamieńskich, co już w końcu XIV w. nie było przecież zgodne z ustrojowo-prawną rzeczywistością. Lokowany przez Gryfitów Kamień Pomorski po epizodycznym wejściu do dominium biskupiego ponownie stał się bezpośrednim miastem książęcym i w owym czasie leżał na terenie księstwa szczecińskiego⁴⁸. Formalnie miasto nie miało żadnych ustrojowo-prawnych związków z biskupstwem kamieńskim, a osiedle katedralne z kościołem katedralnym i kurią biskupią – w wyraźny sposób wydzielone z przestrzeni miejskiej – stanowiło jurisdikcję biskupią⁴⁹.

Brak aktualizacji treści pieczęci natychmiast po odzyskaniu władzy nad miastem przez książąt pomorskich wynikał prawdopodobnie z małego zainteresowania samych władców podkreśleniem swojej własności za pomocą komunikatu wizualnego na pieczęciach miejskich. Podobne zjawiska obserwować można bowiem także w przypadku innych miast pomorskich, które w XIV w. przeszły z rąk prywatnych w posiadanie Gryfitów: Sianowa, Darłowa,

⁴⁷ Pieczęć znana jest jedynie z odrysu z niezachowanego zbioru Juliusa von Bohlena. Zob. GStA PK, VIII. HA, I.9 Slg. Otto Hupp, Kasten 1, H. 12, [brak paginacji]. Przy odrysie umieszczona była data 2 I 1643 r. O. HUPP, op.cit., s. 11. Nie udało się odnaleźć jej oryginału w materiale źródłowym.

⁴⁸ Bogdan WACHOWIAK, *Przemiany w ustroju państwa*, [in:] *Historia Pomorza*, t. 2: *Do roku 1815*, cz. 1: (1464/66–1648/57), red. Gerard LABUDA, Poznań 1976, s. 837–838, mapa między s. 960 i 961.

⁴⁹ Edward RYMAR, *Biskupi, sufragani, wikariusze generalni kamieńscy z XII–XVII wieku. Rodowody, drogi karier, chronologia*, [in:] idem, *Biskupi – mnisi – reformatorzy. Studia z dziejów diecezji kamieńskiej*, Szczecin 2002, s. 61–67; H. BERGHAUS, op.cit., s. 140.

Słupska czy Maszewa⁵⁰. Zmian takich nie dokonywano także w późniejszych czasach, np. w Maszewie i Nowogardzie, które po wymarciu w 1663 r. rodu von Eberstein – dotychczasowego właściciela tych miast – weszły do domeny państwowej, ale nadal posługiwały się pieczęciami z lwem Ebersteinów⁵¹.

Skoro zatem powód sporządzenia tłoku z nową ikonografią nie tkwił w istniałych zmianach własnościowych, to należy szukać go w innych przeobrażeniach dokonanych w wizerunku napieczętym. Spośród tych przeobrażeń podstawowe znaczenie zdają się mieć przekształcenia w wyglądzie postaci w aureoli, a pierwszą nasuwającą się przyczyną tej korekty może być wprowadzenie w Księstwie Pomorskim reformacji.

Wojciech Strzyżewski, analizujący wzajemne relacje między godłami herbów miejskich a reformacją na współczesnych ziemiach zachodnich Polski, wskazywał jednak na brak wpływu wprowadzenia nowego wyznania na przekształcenia wizerunków napieczętych i herbowych na badanych obszarach⁵². Jego spostrzeżenia mają swoje uzasadnienie w luteranckim podejściu do wizerunków świętych, ponieważ zarówno Marcin Luter, jak i Jan Bugenhagen i Filip Melancton przedstawienia świętych traktowali zgodnie ze średnio-wieczną tradycją jako Biblię dla niepiśmiennych⁵³. Szczególnie w tej kwestii wyróżniał się pomorski luteranizm XVI–XVII w., charakteryzujący się na tle innych regionów protestanckich dużym przywiązaniem do „hagiograficznego dziedzictwa” okresu przedreformacyjnego. Na Pomorzu zachowano dawny kalendarz kościelny, pozostawiono średniowieczne patrocinia kościołów, w których zatrzymano średniowieczne wyposażenie, w tym liczne figury i obrazy świętych. Miejscowe rozporządzenia kościelne pozwalały także na obchodzenie wspomnień wielu świętych: Najświętszej Marii Panny, apostołów, pierwszych męczenników, Marii Magdaleny, Michała Archanioła oraz św. Marcina z Tours⁵⁴. Wystąpienia obrazoburcze na Pomorzu pojawiały się tylko we wczesnej fazie reformacji i w bardzo ograniczonym zakresie, a Ordynacja Kościelna z 1535 r. (w przeciwieństwie do ordynacji innych państw) w ogóle

⁵⁰ W. STRZYŻEWSKI, *Treści symboliczne*, s. 84, 86–87.

⁵¹ A. GUT, *Rozwój i symbolika herbu Maszewa*, s. 50; eadem, *Źródła wiedzy heraldycznej*, s. 86–87, przyp. 39.

⁵² W. STRZYŻEWSKI, *Treści symboliczne*, s. 114–115, 118–120.

⁵³ Sergiusz MICHALSKI, *Protestanci a sztuka. Spór o obrazy w Europie nowożytnej*, Warszawa 1989, s. 53–55; Marcin WISŁOCKI, *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535–1684*, Szczecin 2005, s. 35–51.

⁵⁴ Helmuth HEYDEN, *St. Maria in Pommern. Ein Beitrag zur Patrozinienforschung*, Blätter für Kirchengeschichte Pommerns, H. 22–23: 1940, s. 28–29; Marcin WISŁOCKI, *Przedstawienia świętych w ewangelickiej sztuce Pomorza XVI i XVII wieku*, Materiały Zachodniopomorskie, t. 45: 1999, s. 521–551.

nie zawierała rozdziału dotyczącego obrazów. Do samego Kamienia idee Lutra przenikały zaś powoli; pierwszy ewangelicki pastor do opieki duszpasterskiej nad mieszczanami został powołany dopiero w 1540 r.⁵⁵

W kontekście interpretacji kamińskiego herbu miejskiego ważne jest, że do grona „dozwolonych” świętych należał również św. Jan Chrzciciel, którego wspomniano dwa razy w roku (*natale* i *decollatio*) i którego wyobrażenia ikonograficzne należały także do najczęściej wykonywanych w XVI–XVII w.⁵⁶ Luteranickiemu biskupstwu stale patronował św. Jan Chrzciciel. W herbach miast znajdujących się na terenie księstwa biskupiego – Kołobrzeg, Karlino, Koszalin, Bobolice – nadal funkcjonowały godła wskazujące na przynależność do biskupstwa: infula i pastorały oraz symbole i atrybuty św. Jana Chrzciciela⁵⁷. Dopuszczalne były także wyobrażenia Najświętszej Marii Panny, czyli drugiej ze świętych postaci, której wizerunek widnieć mógł na średniowiecznych pieczęciach Kamienia. Z obszaru Księstwa Pomorskiego nieznane są co prawda inne średniowieczne pieczęcie miejskie z wizerunkiem Madonny, ale postać Matki Bożej z Dzieciątkiem w świetlistej glorii pojawiła się na pieczęci Kołobrzegu z 1524 r., która używana była również w czasach po reformie pomorskiego Kościoła⁵⁸.

Natomiast do grona świętych akceptowanych przez luteranizm nie należał na pewno św. Faustyn, biskup Perugii, którego wyobrażenie w tumbie grobowej wpływającej do Kamienia mogło – co zasugerowano wyżej – wypełniać pole czternastowiecznej pieczęci miejskiej miasta. Istnieje także możliwość, że do początku XVI stulecia pierwotne wyobrażenie popiersia świętego z sigillum miejskiego – Jana Chrzciciela – zostało utożsamione ze św. Faustynem, którego kult, o czym wspomniano, rozwinął się szczególnie w wieku XV i trwał w początkach następnego stulecia. Funkcjonowanie w poreformacyjnej przestrzeni publicznej wyobrażenia tego świętego, którego fantastyczna legenda hagiograficzna znana była na obszarze biskupstwa kamińskiego, było niedopuszczalne.

Wydaje się zatem, że potrzeba dokonania korekty wizerunku świętego była powodem sporządzenia nowego tłoka pieczętnego dla Kamienia. Kompozycję ikonograficzną ze starszego sigillum dostosowano do nowych potrzeb, zastępując wizerunek świętego usuniętego z luteranickiego kanonu wizerunkiem

⁵⁵ L. KÜCKEN, op.cit., s. 104–105; H. HEYDEN, *Kirchengeschichte Pommerns*, s. 202–218; Radosław PAWLIK, *Kapituła kamińska wobec protestantyzmu i przebudowy stosunków kościelnych w Księstwie Pomorskim do połowy XVI wieku*, *Czasy Nowożytnie*, t. 31: 2018, s. 120, 122–123, 134.

⁵⁶ M. WISŁOCKI, *Przedstawienia świętych*, s. 523, 525–526. W sztuce pomorskiej pojawiały się zresztą także przedstawienia innych świętych, o których nie było mowy w źródłach normatywnych (św. Jerzy, św. Małgorzata, św. Mikołaj).

⁵⁷ W. STRZYŻEWSKI, *Treści symboliczne*, s. 119.

⁵⁸ O. HUPP, op.cit., s. 18.

innego świętego, którego przedstawienia ikonograficzne musiały być dozwolone. W tym konkretnym przypadku chodziło zapewne o postać Najświętszej Marii Panny, która w połowie XVI w. musiała się jednak mieszczanom kamieńskim bardziej kojarzyć z kościołem katedralnym niż z miejskim kościołem parafialnym, który spłonął w wielkim pożarze roku 1536, pozostawiał zrujnowany i nieużytkowany aż do 1621 r. Posługę duszpasterską na rzecz mieszczan kamieńskich wykonywali duchowni – najpierw katolicycy, potem protestanci – z kościoła katedralnego i kościoła św. Mikołaja, będącego filią katedry⁵⁹. Wzorzec ikonograficzny dla popiersia Madonny na pieczęci miasta stanowić mogła natomiast figura z centralnej części wspomnianego wyżej ołtarza Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny z początku XVI w., przedstawiająca Marię stojącą na półksiężycu ze złożonymi do modlitwy dłońmi, otoczoną świetlistą aureolą i skłębionymi obłokami (ryc. 5)⁶⁰. W polu nowej pieczęci, zachowując starszą kompozycję ikonografii napieczętniej, dokonano redukcji wizerunku Marii i umieszczono w nim tylko jej popiersie, nawiązując do popiersia świętego z pieczęci użytkowanych wcześniej.

Ryc. 5. Figura Marii w ołtarzu Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny z kościoła katedralnego w Kamieniu Pomorskim; źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5c/Kamien_Pomorski_katedra_oltarz_gl_%281%29.jpg [dostęp z 29 IX 2020 r.]

Poprzez szesnastowieczne zmiany w wizerunku napieczętnym – przekształcenie pastorałów w oparcie krzesła i zastąpienie świętego Faustyna (?) popiersiem Najświętszej Maryi Panny – osiągnięto dwa cele istotne z punktu widzenia funkcjonowania pieczęci miejskiej jako wizualnego komunikatu. Z jednej strony bowiem utrzymano ogólną koncepcję rysunku z dawnych

⁵⁹ L. KÜCKEN, op.cit., s. 84, 88–90, 104–105.

⁶⁰ R. KNAPIŃSKI, op.cit., s. 372. Nie można zgodzić się z opinią tego autora o dewastacji dokonanej w katedrze kamieńskiej podczas wprowadzania w mieście luteranizmu.

pieczęci miejskich Kamienia. Sposób skomponowania wizerunku napieczętnego i wzajemne położenie poszczególnych godeł same w sobie stanowiły przecież także wizualny komunikat o właścicielu pieczęci, w tym przypadku o kamińskiej radzie miejskiej. Dzięki zachowaniu tej kompozycji odcisnięta przy dokumentach miejskich pieczęć swą ikonograficzną konstrukcją od razu kojarzyła się odbiorcom z Kamieniem Pomorskim. Z drugiej jednak strony uzyskano zmianę treści dotychczasowego komunikatu, odrzucając elementy wskazujące na przynależność do dominium biskupów kamińskich, ale przede wszystkim dokonując przekształcenia wizerunku świętego, który w poreformacyjnej rzeczywistości nie powinien być wiązany z zacnym i przyzwoitym luterańskim miastem. Nowa postać – Najświętsza Maria Panna – wpisywała się natomiast w koncepcję M. Lutra, a jednocześnie kojarzyła się z przepięknym nowym ołtarzem w kościele katedralnym, który w tym czasie służył także miejskiemu patrycjatowi.

Kolejne zmiany w treści wizerunku na pieczęciach Kamienia Pomorskiego zaszły najpóźniej w połowie XVIII w.⁶¹ Dopiero z tego okresu znane są bowiem dwie nowe pieczęcie miejskie różniące się napisem – pierwsza: *** SECRETUM*MAIUS*CIVITATIS*CAMMIN (ø 33 mm; ryc. 6)⁶² i druga: ●x●SECRETUMxMINUSxCIVITATISxCAMMIN (ø 33 mm; ryc. 7)⁶³. W drugiej połowie stulecia powstały jeszcze dwa kolejne tłoki: .SIEGEL[.....]CAMMIN*.17*76 (ø 25 mm)⁶⁴ oraz *SIEGEL DES MAGISTRATS ZU CAMMIN 1788 (ø 31 mm)⁶⁵. Pieczęcie te różniły się wielkością, napisami i kunsztem wykonania.

Ryc. 6. Pieczęć Kamienia Pomorskiego z 1748 r.; źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie, Konsystorz Prowincji Pomorskiej w Szczecinie, sygn. 9348, k. 27

Ryc. 7. Pieczęć Kamienia Pomorskiego z 1749 r.; źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie, Konsystorz Prowincji Pomorskiej w Szczecinie, sygn. 10064, [brak paginacji]

Ryc. 8. Rondo wokół głowy kobiety na tłoku pieczętnym z 1776 r.; źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie, Konsystorz Prowincji Pomorskiej w Szczecinie, sygn. 2564, k. 59v

⁶¹ Niestety nie udało się odnaleźć żadnej ikonografii herbu Kamienia z drugiej połowy XVII w.

⁶² APSz, Konsystorz Prowincji Pomorskiej w Szczecinie (dalej cyt. Konsystorz), sygn. 9348 (1748), 2564 (1774, 1782), 10064 (1750).

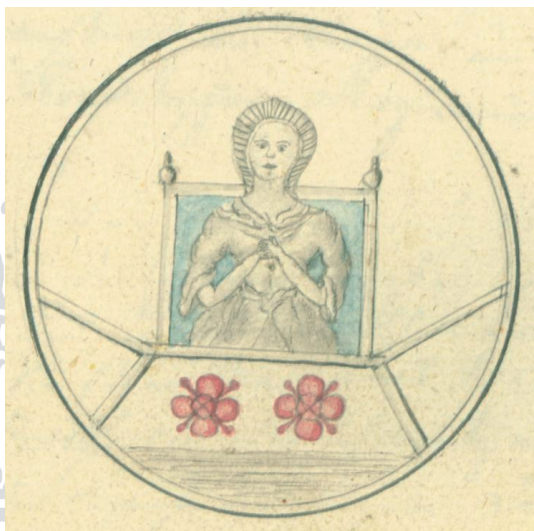
⁶³ APSz, Konsystorz, sygn. 10064 (1749).

⁶⁴ APSz, Konsystorz, sygn. 2564 (1780, 1782).

⁶⁵ GStA PK, VIII. HA, I.9 Slg. Otto Hupp, Kasten 1, H. 12; O. HUPP, op.cit., s. 11 (wymienia jeszcze jedną pieczęć z XVIII w.).

nia, ale wszystkie przedstawiały kobietę ze złożonymi do modlitwy dłońmi siedzącą na krześle z wysokim oparciem i za balustradą zdobioną dwiema różami. Głowę kobiety – zamiast aureoli – otacza ogromna kryza albo rondo kobiecego nakrycia głowy (ryc. 8). Poniżej balustrady pojawił się także nowy element – poziome kreski, symbolizujące albo wodę, a zatem Zalew Kamieński, nad którym leży miasto, albo po prostu ziemię (zob. zapiska omówiona poniżej).

Z drugiej połowy XVIII w. pochodzą również pierwsze źródła pisane, których autorzy poświęcili nieco miejsca herbowi Kamienia Pomorskiego. Najstarsza i najcenniejsza z tych zapisek dodana została po 1755 r. do kroniki miejskiej pt. *Collegium Curiosum oder Memorabilia Curiae et Civitatis Caminensis*, spisywanej przez sekretarza miejskiego Johanna Rugego od lat osiemdziesiątych XVII w. do jego śmierci w 1708 lub 1709 r.⁶⁶ W księdze umieszczony został barwny rysunek oraz opis herbu, który miał przedstawiać „wytworną niewiastę w wielkim czepcu”. Według opisu kobieta z rękami złożonymi do modlitwy zasiada w ławce kościelnej lub w stallach, na krześle z wysokim oparciem. Ozdobiony dwiema różami przód ławki

Ryc. 9. „Herb” Kamienia Pomorskiego w kronice *Collegium Curiosum oder Memorabilia*; źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie, Rękopisy i Spuścizny, sygn. 764, s. 589

spoczywa z kolei na ziemi (ryc. 9). W zapisce podano także legendę herbową, mówiącą o tym, że „die Stadt Camin dieses Wappen zu Ehren einer Pommerischen Fürstin führe, welche daselbst residiret und der Christlichen Religion sehr zu gethan gewesen, zu der Zeit wie die Christliche Lehre sich erst in Pommern ausgebreitet”⁶⁷.

Zdecydowanie mniejszą wartość ma opis opublikowany przez Ludwiga Wilhelma Brüggemanna w historyczno-topograficznym opisie Pomorza z 1784 r., według którego w herbie miasta znajduje się siedząca na wysokim

⁶⁶ APSz, Rękopisy i Spuścizny (dalej cyt. RiS), sygn. 764. Informacja o autorze w: L. KÜCKEN, op.cit., s. 146. Rysunek i zapiska spisane są inną ręką niż zapisy Rugego i wiążą się z informacją na temat konsekracji kościoła Najświętszej Marii Panny w 1755 r.

⁶⁷ L. KÜCKEN, op.cit., s. 589.

krześle panna lub zakonnica, a w dolnej części – dwie, stojące obok siebie róże⁶⁸. Mniejsze znaczenie informacji L. W. Brüggemanna wiąże się z tym, że zamieszczony przez niego opis kamieńskiego godła był efektem wyłącznie jego własnej interpretacji wizerunku napieczętnego, nie pochodził od ówczesnych władz miasta i świadczyć może tylko o tym, jak wyobrażenie to mogło być odczytywane przez osoby niezwiązane z Kamieniem Pomorskim⁶⁹.

Z punktu widzenia herbu miejskiego jako medium społecznej komunikacji istotna jest natomiast wspomniana legenda herbowa, której pojawienie się powiązać można z szukaniem wyjaśnień dla niezrozumiałego już w samym mieście wizerunku napieczętnego. Legenda ta zapisana została w tym samym czasie, w którym w Kamieniu odbyło się jedno z ważniejszych dla gminy wydarzeń połowy XVIII w. – budowa i konsekracja nowego kościoła pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny. Na przełomie XVII i XVIII w. świątynia zaczęła podupadać, w 1740 r. trzeba było ją zamknąć, ponieważ groziła zawaleniem, a w 1743 r. została rozebrana. W jej miejscu rozpoczęto jednak budowę nowego kościoła wspartą środkami finansowymi z publicznej zbiórki przeprowadzonej w całej prowincji, na którą w 1748 r. wyraził swą zgodę król pruski Fryderyk II. Budowa zakończyła się w 1755 r. okazała uroczystością miejską z okolicznościowym kazaniem. Zarówno w odezwie nawołującej do składania datków, jak i w inauguracyjnym kazaniu wiele miejsca poświęcono historii budowli, głosząc, że stoi ona w miejscu najstarszego kościoła na Pomorzu, założonego przez biskupa Ottona z Bambergu podczas jego misji chrystianizacyjnej⁷⁰.

Nie zachował się niestety pełny tekst kazania ani dokładna treść odezwy, dlatego nie wiadomo, czy wspomniano w nich także o księżnej pomorskiej i jej roli w chrystianizacji Kamienia i Pomorza. Nie jest to jednak wykluczone, ponieważ jej udział w wydarzeniach roku 1124 był w mieście znany. Wspomniany Johannes Ruge – co warto podkreślić: sekretarz miejski – zapisał bowiem na początku lat osiemdziesiątych XVII w. w sporządzonym przez siebie katalogu biskupów kamieńskich, że Kamień istniał już przed misją Ottona z Bambergu i że znajdował się tu dwór księcia Warcisława. „Er [tj. Warcisław – A.G.] hat sich erstlich mit seinem Gemahl Heila oder Helena tauffen lassen”⁷¹. Wprowadzenie podwójnego imienia księżnej – „Heila oder Helena” – wskazuje przy tym, że J. Ruge korzystał w celu sporządzenia swojej notatki z dzieła Wolfganga Jobsta *Genealogia oder Stam*, wydane w 1573 r., który jako jedyny spośród

⁶⁸ Ludwig W. BRÜGGEMANN, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preussischen Herzogtums Vor- und Hinter-Pommern*, Th. 2, Bd. 1: *Beschreibung der zu dem Gerichtsbezirk der Königl. Landeskollegien in Stettin gehörigen Kreise*, Stettin 1784, s. 5.

⁶⁹ A. GUT, *Źródła wiedzy heraldycznej*, s. 87, 94–95.

⁷⁰ APSz, RiS, sygn. 764, s. 590; L. KÜCKEN, op.cit., s. 160–161.

⁷¹ APSz, RiS, sygn. 764, s. 158.

nowożytnych pomorskich historyków podał imię księżnej właśnie w takim zestawieniu⁷². Historia Heila mogła być znana w szerszym gronie mieszczan kamieńskich, ponieważ jej rolę w chrystianizacji Pomorza szeroko opisywali pomorscy historycy: Thomas Kantzow, Johannes Micraelius i Daniel Cramer⁷³. W ich dziełach Kamień Pomorski znajdował się w centrum wydarzeń 1124 r., a ważną w nich rolę odgrywała właśnie Heila, wysoko urodzona chrześcijanka z Saksonii i główna żona księcia, która jeszcze przed przybyciem Ottona do Kamienia rozpoczęła katechizację miejscowej ludności. Jej działalność okazała się tak skuteczna, że Otto bez problemów ochrzcił mieszkańców miasta oraz okolicznych wsi⁷⁴. W dziejach Kamienia opisywane tu zdarzenia miały zatem istotne znaczenie.

Do połączenia opowieści o roli Kamienia w chrystianizacji Pomorza z kobietą wyobrażoną na pieczęci miasta doszło – jak się wydaje – na zasadzie prostego skojarzenia. Ponieważ jedyną znaną kobietą w dziejach miejscowości była Heila, to tylko jej postać mogła zostać umieszczona na pieczęci miejskiej. Niewiasta z kamieńskiego sigillum nie kojarzyła się bowiem ze świętą, a na pewno nie z Najświętszą Marią Panną, której wyobrażenia na Pomorzu w XVII–XVIII w. znane były już wyłącznie z pieczęci kościołów maryjnych i fundacji dobroczynnych⁷⁵. Skojarzenie z Marią utrudniał także odmienny od utrwalonego tradycją sposób przedstawienia kobiety na pieczęci kamieńskiej – nie była to pełna postać, nie trzymała na ręku Dzieciątka, nie była otoczona promienistą aureolą.

Trudno w sposób jednoznaczny odpowiedzieć na pytanie, kiedy mogła pojawić się w Kamieniu legenda herbowa wiążąca wyobrażenie napieczętnie z odległymi dziejami miejscowości, zarejestrowana w źródłach w połowie XVIII w. Tworzenie miejskich legend herbowych obserwować można bowiem na Pomorzu od początku XVII w., a wiele z nich odwołuje się do związków miasta z dynastią Gryfitów i do wydarzeń ważnych w dziejach całego Księstwa Po-

⁷² Wolfgang JOBST, *Genealogia, oder Stam vnd Geburtlinia, der Durchleuchtigen, vnd Hochgeborenen, Fürsten vnd Hertzogen in Pommern* [...], Frankfurt an der Oder 1573, [brak paginacji]; Edward RYMAR, *Rodowód książąt pomorskich*, t. 1, Szczecin 1995, s. 111.

⁷³ Dzieło Kantzowa w tym czasie znane było jedynie w rękopisach. Pierwsze krytyczne wydanie: *Des Thomas Kantzow Chronik von Pommern in hochdeutscher Mundart*, Bd. 1–2, hrsg. v. Georg GAEBEL, Stettin 1897–1898. Johannes MICRAELIUS, *Altes Pommerland*, Buch 1–6, Alten Stettin 1639–1640; Daniel CRAMER, *Pommerische Kirchen Chronica* [...], Alten Stettin 1603; idem, *Das Grosse Pomrische Kirchen Chronicon* [...], Alten Stettin 1628.

⁷⁴ *Des Thomas Kantzow Chronik*, Bd. 1, s. 64–65; Thomas KANTZOW, *Pomerania. Kronika pomorska z XVI wieku*, t. 1, tł. Krzysztof GOŁDA, opr. Tadeusz BIAŁECKI, Edward RYMAR, Szczecin 2005, s. 155–156; D. CRAMER, *Pommerische Kirchen Chronica*, s. 42–43; idem, *Das Grosse Pomrische Kirchen Chronicon*, s. 30–31; J. MICRAELIUS, *Altes Pommerland*, Buch 2, s. 231.

⁷⁵ Niestety nie jest znana pieczęć kościoła mariackiego w Kamieniu. Pieczęć Kołobrzegu z wyobrażeniem Najświętszej Marii Panny przestała być używana w XVII w. Zob. O. HUPP, op.cit., s. 18.

morskiego⁷⁶. Brak dokładniejszych badań nad kształtowaniem się heraldycznych opowieści o genezie miejskich godeł nie pozwala zatem na wykorzystanie metody porównawczej w ustalaniu czasu powstania legendy kamińskiej. Także historia miasta nie pomaga w bliższym określeniu jej chronologicznej cezurę początkowej. Jednak atrakcyjna dla mieszczan Kamienia treść opowieści – związana z podkreśleniem udziału miasta i jego mieszkańców w ważnych momentach dziejowych kraju – mogłaby wskazywać, że czas jej tworzenia przypadł na okres odbudowy znaczenia miejscowości po okresie jego upadku. W dziejach Kamienia Pomorskiego był to przełom XVII i XVIII w. Wojna trzydziestoletnia i następujące po niej kolejne działania wojenne, rujnujące mieszczaństwo Kamienia (wojna polsko-szwedzka w latach 1655–1660 i wojna szwedzko-brandenburska w latach 1674–1679), zakończyły się wraz z pokojem w St. Germain w 1679 r. i przejściem miasta w granice Pomorza brandenburskiego⁷⁷. Od tego momentu następowała stopniowa odbudowa miasta, przerwana tylko przez pożar w 1709 r.⁷⁸ Dokładnie na te lata przypadała też historiograficzna działalność wspomnianego miejskiego sekretarza Johanna Rugego. Oba te czynniki mogły mieć wpływ na podjęcie próby wyjaśnienia znaczenia wizerunku kobiety z miejskich pieczęci, których tłoki dostępne były Rugemu już na przełomie stuleci, choć do notatek sekretarza dopisane zostały inną ręką 50 lat później.

W drugiej połowie XVIII w. i w ciągu XIX w. związek między napiętnym wyobrażeniem niewiasty a dwunastowieczną księżną pomorską Heilą stopniowo się utrwalał, choć trudno zakładać, by kamińska legenda herbowa była powszechnie znana Pomorzanom, skoro w latach osiemdziesiątych XVIII w. nie znał jej L. W. Brüggemann. Jednak wszystkie dziewiętnastowieczne pieczęcie Kamienia Pomorskiego przedstawiały zasiadającą na krześle, modlącą się kobietę w kapeluszu z szerokim rondem, za balustradą zdobioną różami ponad poziomymi kreskami symbolizującymi wodę (ryc. 10–12)⁷⁹. Może to oznaczać, że rada miejska – czyli dysponent pieczęci – w pełni zaakceptowała to, że w herbie miasta znajduje się postać średniowiecznej księżnej. Świadczy o tym także to, że wyraźne wspomnienie legendy herbowej znalazło

⁷⁶ Najstarsza znana legenda herbowa odnosi się do Szczecina i została spisana w 1613 r. Zob. Paul FRIEDEBORN, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern* [...], Buch 1, Alten Stettin 1613, s. 35–36. Kolejna dotyczy Gryfic i spisana został w 1659 r. Zob. *Greiffenberg vergiss es nicht* [...], Alten Stettin 1659, [brak paginacji]. Ślady istnienia innych legend herbów miejskich zarejestrował dopiero L. W. Brüggemann w latach 1779–1784. Zob. A. Gut, *Źródła wiedzy heraldycznej*, s. 91–93.

⁷⁷ L. KÜCKEN, op.cit., s. 90–100, 139–142, 147–149.

⁷⁸ Ibid., s. 149–159.

⁷⁹ Np. APSz, Rejencja Szczecińska (dalej cyt. RS), sygn. I/3206 (1850), I/3214 (1816), I/3210 (1883, 1896), I/3218 (1837), I/2638 (1812–1873). *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wapenbuch*, s. 193–194.

się w 1873 r. w prasowej informacji o herbie Kamienia, zamieszczonej w lipskiej gazecie „Illustrierte Zeitung”. W latach siedemdziesiątych XIX w. w gazecie tej w dziale „Heraldik. Die Stadtwappen des Deutschen Reichs” publikowano rysunki i notatki na temat herbów miejskich. Wśród nich znalazły się także opis oraz rysunek herbu Kamienia Pomorskiego. Autor notki, przedstawiając historię herbu miasta, zwrócił uwagę na to, że ówczesne godło było efektem przekształceń, dokonanych pod wpływem reformacji, w wyniku których Marię zasiadającą na gotyckim tronie zmieniono w matronę w sztywnym stroju z bufiastymi rękawami oraz z wysokim kołnierzem, który zastąpił aureolę. Podał także informację o tym, że w Kamieniu objaśnia się ten wizerunek jako portret pomorskiej księżniczki o imieniu Heila, rezydującej w Kamieniu żony księcia pomorskiego Warcisława I, która przyczyniła się do rozwoju chrześcijaństwa⁸⁰.

Ryc. 10. Pieczęć Kamienia Pomorskiego znana z lata 1821–1850; źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie, Zbiór pieczęci i tłoków pieczętnych, kaseton 2, nr 220

Ryc. 11. Pieczęć Kamienia Pomorskiego przy dokumencie z 1873 r.; źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie, Rejencja Szczecińska, sygn. I/2638, k. 96

Ryc. 12. Pieczęć Kamienia Pomorskiego przy dokumencie z 1896 r.; źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie, Rejencja Szczecińska, sygn. I/3210, k. 109

W drugiej połowie XIX w. zaczęły jednak pojawiać się komentarze, które wskazywały, że herb Kamienia z niewiastą stanu świeckiego – z punktu widzenia rozwijającej się naukowej heraldyki – nie jest poprawny. Pierwsze świadectwa takiej krytyki pochodzą ze wspomnianego „Illustrierte Zeitung”, w którym zamieszczono co prawda rysunek obowiązującego herbu Kamienia, ale jednocześnie sugerowano, że jego wygląd jest efektem błędu. Również znany kamieński historyk Ludwik Kücken w pierwszej monografii historii miasta opublikowanej w 1880 r. wskazał, że używany przez miasto herb jest nieprawidłowy, ponieważ na najstarszej pieczęci znajdowała się postać świętego lub świętej (a nie panny), a jedynym – w jego opinii – świętym, którego można powiązać z miastem, jest św. Jan Chrzciciel⁸¹. W 1885 r. w nowym wydaniu herbarza

⁸⁰ Illustrierte Zeitung, 15 III 1873, Nr. 1550, s. 198.

⁸¹ L. KÜCKEN, op.cit., s. XI.

J. Siebmachera także stwierdzono, że obecny herb miasta powstał w wyniku pomyłki i że do jego poprawnego wizerunku – opartego na wyobrażeniach z najstarszej pieczęci – można będzie powrócić dopiero po dokładnych badaniach sigillów miejskich⁸². W końcu lat osiemdziesiątych XIX w. swoje badania nad heraldyką miejską rozpoczął także znany niemiecki grafik i heraldyk, O. Hupp, który w sprawie pieczęci i herbu miasta kontaktował się także z władzami Kamienia Pomorskiego. W spuściznie O. Huppa zachowała się informacja z 1889 r. pochodząca od miejscowego burmistrza, Adolfa Stipanskiego, zawierająca kopię rysunku i tekstu z kroniki Johanna Rugego⁸³. W samej kronice zaś burmistrz dopisał przy skopiowanym rysunku, że herb ten nie jest poprawny, co można uznać za pierwsze świadectwo zainteresowania urzędników z Kamienia kolejną w dziejach zmianą wyglądu herbu prezentowanego już nie tylko na miejskich pieczęciach⁸⁴. Silny impuls w tym kierunku musiało dać także opracowanie O. Huppa, którego tom dotyczący Pomorza ukazał się w 1898 r. Zamieszczonemu tu barwnemu rysunkowi herbu towarzyszył jego opis w brzmieniu: w błękitie św. Jan Chrzciciel ze złotym nimbem, w białym płaszczu, z rękami złożonymi do modlitwy, stojący pomiędzy dwoma złotymi pastorałami ponad srebrną mурowaną balustradą rozwartą z obu stron ku górze ozdobioną dwiema czerwonymi różami (ryc. 13)⁸⁵. W nieznanymi okolicznościach w samym końcu XIX w. jeszcze jeden nowy wzór herbu Kamienia Pomorskiego stworzył inny znany heraldyk tego czasu – Adolf Hildebrandt⁸⁶. W tym przypadku postać św. Jana Chrzciciela z rękami złożonymi do modlitwy przedstawiona została w kratowanym polu, pomiędzy dwoma pastorałami, nad murem ozdobionym dwiema gwiazdami. U podstawy tarczy herbowej umieszczone zostały jeszcze dodatkowo fale. Herb ten wykorzystywany był od 1899 r. w nowych tłokach pieczęci miejskich (ryc. 14)⁸⁷, a także w oknie witrażowym w tzw. Dużej Sali w nowym budynku Wydziału Powiatowego

⁸² J. Siebmacher's *grosses und allgemeines Wappenbuch*, s. 193–194.

⁸³ GStA PK, VIII. HA, I.9 Slg. Otto Hupp, Kasten 1, H. 12, [brak paginacji].

⁸⁴ APSz, RiS, sygn. 764, s. 589.

⁸⁵ Odnośnie do postaci świętego O. Hupp miał jednak pewne wątpliwości, które uwidoczniły się w jego korespondencji prowadzonej z A. Hildebrandtem w czasie zbierania materiałów do opracowania *Die Wappen und Siegel*. Pod uwagę brał bowiem wyobrażenie Najświętszej Marii Panny jako głównego godła najstarszych pieczęci miasta. Do św. Jana Chrzciciela przekonał go dopiero Hildebrandt, opierający się w tym względzie na autorytecie pomorskiego historyka, Theodora Phyla. Zob. List A. Hildebrandta do O. Huppa, 7 VIII 1896, GStA PK, VIII. HA, I.9 Slg. Otto Hupp, Kasten 1, H. 12, [brak paginacji]. W opisie herbu przy imieniu Jana Chrzciciela dodał jednak znak zapytania. Zob. O. HUPP, op.cit., s. 11.

⁸⁶ APSz, [zespół] Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej cyt. AP Szczecin), sygn. 754, s. 10.

⁸⁷ APSz, RS, sygn. I/3205 (1899), I/3206 (1902, 1903). Inny tłok, ale z takim samym herbem: APSz, RS, sygn. I/3207 (1920–1926), I/3208 (1915–1927), I/3210 (1905, 1927), I/2638 (1913). Trzeci tłok z takim samym herbem: APSz, RS, sygn. I/3208 (1924–1931), I/3205 (1924, 1932),

w Kamieniu Pomorskim oraz w dekoracji kilku innych budynków powstałych na przełomie XIX i XX w. W takiej wersji herb miasta funkcjonował do 1929 r., kiedy – już w zupełnie innej rzeczywistości heraldyczno-prawnej – dokonano kolejnej jego korekty zatwierdzonej przez pruskiego ministra spraw wewnętrznych oficjalnym dokumentem z 9 lipca tego roku⁸⁸.

Ryc. 13. Herb Kamienia Pomorskiego w dziele O. Huppa z 1898 r.; źródło: Otto HUPP, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer*, Bd. 1: *Königreich Preussen*, H. 2: *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt a.M. 1898, s. 9

Ryc. 14. Pieczęć Kamienia Pomorskiego z herbem z lat 1899–1929; źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie, Rejencja Szczecińska, sygn. I/3210, s. 343

Przedstawione dzieje herbu Kamienia Pomorskiego, ukazane przez pryzmat pełnionej przez niego funkcji komunikacyjnej, pozwalają dostrzec dwie przyczyny, które prowadziły do korekty czy nawet całkowitej zmiany informacji przekazywanych w wizualnej formie przez właściciela herbu. Pierwsza z nich wiązała się niewątpliwie z dezaktualizacją treści pierwotnego komunikatu, co w przypadku analizowanego herbu Kamienia stało się u progu ery nowożytnej. Dezaktualizacja treści prowadziła do korekt w wyglądzie herbu dokonywanych przez wymianę czy usunięcie nieaktualnych godeł. Drugi z powodów zmian komunikatu wizualnego wynikał z niezrozumienia treści pierwotnego wyobrażenia przez samego nadawcę, czyli w przypadku herbu miejskiego radę miejską, a także przez najbliższy krąg jego odbiorców, tzn. przez mieszczan konkretnego miasta. Utrata funkcji komunikacyjnej herbu w przypadku Kamienia Pomorskiego następowała z całą pewnością w ciągu XVII wieku, a przywrócenie tej funkcji osiągnięto nie tyle przez ingerencję w budo-

I/3210 (1922, 1925), I/10303 (1921). Dwa ostatnie tłoki były wykorzystywane także po wprowadzeniu nowej wersji herbu Kamienia w 1929 r.

⁸⁸ APSz, AP Szczecin, sygn. 754, s. 10–14, 22, 27; APSz, RS, sygn. I/3207, s. 108–112; GStA PK, I. Hauptabteilung, Rep. 77, Tit. 479, Nr. 92, Bd. 20, s. 162–167.

wę herbu, ile przez przypisanie przedmiotom heraldycznym nowych znaczeń, czemu służyło tworzenie i rozpowszechnianie legendy herbowej.

Dzięki obserwacji przemian herbu Kamienia można także wskazać (a przynajmniej próbować wskazać) na motywy, którymi kierował się jego „twórca” w momencie nadawania godłu nowych znaczeń, zatem w czasie przywracania herbowi funkcji komunikatu. Głównym celem było oczywiście, żeby treść herbu stała się klarowna i jednoznaczna dla odbiorcy. W przypadku Kamienia osiągnięto jedynie to, że herb stał się bardziej zrozumiały dla kamieńskich mieszczan, którzy znali dopisaną do niego legendę herbową. Identyfikacja przedmiotów heraldycznych dokonana przez L. W. Brüggemna pokazuje bowiem, że odbiorca spoza wspólnoty miejskiej nowych treści herbu nie dostrzegał i nadal ich nie rozumiał. Mimo tego nowa informacja, którą miał przekazywać herb miasta, dla współczesnych mieszczan Kamienia musiała być atrakcyjna, ponieważ pamięć o niej trwała co najmniej do trzeciej ćwierci XIX stulecia. Dla niewielkiego prowincjonalnego miasteczka nawiązanie do odległej przeszłości mogło bowiem stanowić sposób zmanifestowania dawnej „wielkości” miasta i jego realnego politycznego i kulturowego znaczenia dla całego pomorskiego państwa w XII w., w okresie chrystianizacji.

Wniosków wyciągniętych na przykładzie herbu Kamienia Pomorskiego nie można oczywiście generalizować. Herby miejskie wykorzystywane w systemie wizualnej komunikacji społecznej korygowane czy zupełnie zmieniane były także – przynajmniej na Pomorzu – za pomocą innych metod i dla osiągnięcia innych celów. Wystarczy zasygnalizować tu jedynie modyfikacje ich godła przez dodawanie do herbów tzw. znaków miejskich (*Stadt-Zeichen*) wykorzystywanych wcześniej jako znaki mennicze, graniczne czy miejskie gmerki, przekształcanie motywów architektonicznych w wizerunki konkretnych budowli miejskich czy dodawanie elementów jednoznacznie kojarzących się z nazwą miasta (niemiecką lub zlatynizowaną). Najbardziej interesujące wydają się zmiany zachodzące w okresie nowożytnym, ponieważ zdają się one wskazywać na proces odchodzenia w herbach miejskich od średniowiecznych wyobrażeń symbolicznych, które przestały być już rozumiane przez społeczność obracającą się w sferze konkretów, odchodzące od wskazywania na przynależność do określonej kategorii właścicieli herbów i dążące do zindywidualizowania przekazu wizualnego odnoszącego się do ich własnej, konkretnej miejscowości⁸⁹. Wydaje się, że przemiany zachodzące w herbach miejskich okresu nowożytnego stanowią ciekawą płaszczyznę badawczą, która wymaga jednak dalszych dociekań analitycznych i porównawczych.

⁸⁹ Procesy indywidualizacji pieczęci miejskich zachodzące w Europie Zachodniej już w średniowieczu ukazała B. M. BEDOS-REZAK, *Ego, Ordo, Communitas*, s. 250–251.

BIBLIOGRAFIA

- Adamczewski, Marek. *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000.
- Assmann, Erwin, ed. *Pommersches Urkundenbuch*, vol. 8. Köln, Graz: Böhlau Verlag, 1961.
- Bagmihl, Theodor. *Pommersches Wappenbuch*, vol. 4. Stettin: H. G. Effenbarts Erbin, 1854.
- Bedos-Rezak, Brigitte M. "Ego, Ordo, Communitas: Seals and the Medieval Semiotics of Personality (1200–1350)." In *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*, edited by Markus Späth, 47–54. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2009.
- Bedos-Rezak, Brigitte M. *When Ego Was Imago: Signs of Identity in the Middle Ages*. Leiden, Boston: Brill, 2011.
- Berghaus, Heinrich. *Landbuch des Herzogthums Pommern und des Fürstenthums Rügen*, vol. 2/6: *Die Kreise Kamin und Greifenberg*. Anklam: Verlag von W. Dietze, 1870.
- Biewer, Ludwig. "Wissenschaftliche Heraldik in Deutschland vom 17. bis zum 19. Jahrhundert. Einige biographische Skizzen." In *Vom Nutz und Frommen der historischen Hilfswissenschaften. Beiträge der gemeinsamen Tagung des Herold mit seiner Fachgruppe „Historische Hilfswissenschaften“ anlässlich ihres fünfjährigen Bestehens am 5. Oktober 1999 im Museum Europäischer Kulturen in Berlin-Dahlem*, edited by Friedrich Beck and Eckhart Henning, 79–90. Neustadt a.d. Aisch: DeGener, 2000.
- Dannenberg, Hermann. *Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter*. Berlin: Weyl, 1893.
- Diederich, Toni. "Prolegomena zu einer neuen Siegel-Typologie." *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 29 (1983): 242–284.
- Forstner, Dorothea. *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Translated and edited by Wanda Zakrzewska, Paweł Pachciarek and Ryszard Turzyński. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1990.
- Gaebel, Georg, ed. *Des Thomas Kantzow Chronik von Pommern in hochdeutscher Mundart*, vol. 1. Stettin: Verlag von Paul Niekammer, 1897.
- Gumowski, Marian. *Herby miast polskich*. Warszawa: Arkady, 1960.
- Gumowski, Marian. *Najstarsze pieczęcie miast polskich z XIII i XIV wieku*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1960.
- Gut, Agnieszka. "Herb Gryfic." In *Gryfice. Dzieje miasta*, edited by Tadeusz Białecki, 551–558. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, Oficyna Wydawnicza Archiwum Państwowego „Dokument”, 2013.
- Gut, Agnieszka. "Prawne podstawy pruskiej heraldyki samorządowej w latach 1918–1939." *Czasopismo Prawno-Historyczne* 55/2 (2003): 273–284.
- Gut, Agnieszka. "Rozwój herbu Stargardu Szczecińskiego od XIII do końca XVIII wieku." *Przegląd Zachodniopomorski* 10/4 (1995): 115–131.
- Gut, Agnieszka. "Rozwój i symbolika herbu Maszewa." In *Maszewo i okolice na przestrzeni wieków*, edited by Agnieszka Chlebowska, 45–58. Szczecin: Wydawnictwo Hogben, 2008.

- Gut, Agnieszka. "Rozwój i symbolika herbu Nowogardu." In *Nowogard i okolice na przestrzeni wieków*, edited by Agnieszka Gut, 111–120. Szczecin: Wydawnictwo Hogben, 2010.
- Gut, Agnieszka. "Rozwój i symbolika herbu Strzelec Krajeńskich." In *Strzelce Krajeńskie. Studia i szkice historyczne*, edited by Dorota Kąkol and Radosław Skrycki, 35–53. Strzelce Krajeńskie: Gmina Strzelce Krajeńskie, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego, 2016.
- Gut, Agnieszka. "Źródła wiedzy heraldycznej Ludwiga Wilhelma Brüggemanna. Herby miejskie w 'Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preussischen Herzogtums Vor- und Hinter-Pommern.'" *Przegląd Zachodniopomorski* 33/1 (2018): 79–98.
- Heinemann, Otto, ed. *Pommersches Urkundenbuch*, vol. 6/1. Stettin: Verlag von Paul Riekammer, 1906.
- Heinrich, Wolfgang. "Das Wappen als öffentliches Zeichen." In *Symbole des Alltags – Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*, edited by Gertrud Blaschitz, Helmut Hundsbichler, Gerhard Jaritz and Elisabeth Vavra, 295–308. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1992.
- Heyden, Helmuth. *Kirchengeschichte Pommerns*, vol. 1. Köln–Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Müller, 1957.
- Heyden, Helmuth. "St. Maria in Pommern. Ein Beitrag zur Patrozinienforschung." *Blätter für Kirchengeschichte Pommerns* 22–23 (1940): 21–41.
- Hiltmann, Torsten. "Legenden im Zweifel. Die Frage nach Herkunft der Wappen und das Ende der mittelalterlichen Heraldik im 17. Jahrhundert." In *Kontinuitäten, Umbrüche, Zäsuren. Die Konstruktion von Epochen in Mittelalter und früher Neuzeit in interdisziplinärer Sichtung*, edited by Thomas Kühtreiber and Gabriela Schichta, 302–329. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2016.
- Hlebionek, Marcin. "Miasto na pieczęci. Wokół wizualności pieczęci miejskich z terenu Prus." *Zapiski Historyczne* 84/1 (2019): 85–121.
- Hupp, Otto. *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer*, vol. 1/2: *Pommern, Posen und Schlesien*. Frankfurt a.M.: Verlag von Heinrich Keller, 1898.
- J. Siebmacher's *grosses und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen*, vol. 1/4: *Städtewappen* Bd. II, part 2. Nürnberg: Verlag von Bauer und Raspe, 1885.
- Kałuski, Tomasz. "Badania nad wizualnością pieczęci w Europie Zachodniej i w Polsce. Główne kierunki i nowe możliwości interpretacji." *Sfragistichnii Shchorichnik* 3 (2012): 262–270.
- Kantzow, Thomas. *Pomerania. Kronika pomorska z XVI wieku*, vol. 1. Translated by Krzysztof Gołda, edited by Tadeusz Białecki and Edward Rymar. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, Archiwum Państwowe w Szczecinie, 2005.
- Knapiński, Ryszard. *'Titulus ecclesiae'. Ikonografia wezwań współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1999.
- Kratz, Gustav. *Die Städte der Provinz Pommern*. Berlin: Bath, 1865.
- Krzymuska-Fafius, Zofia. "Ołtarz główny protokatedry w Kamieniu Pomorskim i jego powiązania artystyczne." *Materiały Zachodniopomorskie* 41 (1995): 303–315.

- Kücken, Ludwig. *Geschichte der Stadt Cammin in Pommern, und Beiträge zur Geschichte des Camminer Dom-Capitels*. Cammin: Behrendt, 1880.
- Kuczyński, Stefan K., ed. *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918). Materiały sesji naukowej, Włocławek 5–6 grudnia 1996 r.* Włocławek: Oficyna Wydawnicza WTN „Lega”, 1999.
- Łoziński, Jerzy Z. *Pomniki sztuki w Polsce*, vol. 2/1: Pomorze. Warszawa: Arkady, 1992.
- Marciniak, Ryszard. *Dobra kapituły kamieńskiej do połowy XV wieku. Studium z dziejów społecznych gospodarstwa feudalnego*. Szczecin, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970.
- Marciniak, Ryszard. “Kolonizacja Ziemi Kamieńskiej w XIV wieku.” *Materiały Zachodniopomorskie* 17 (1971): 173–227.
- Michalski, Sergiusz. *Protestanci a sztuka. Spór o obrazy w Europie nowożytnej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989.
- Możejko, Beata and Błażej Śliwiński. *Herby miast, gmin i powiatów województwa pomorskiego*, vol. 1. Gdańsk: Oficyna Pomorska, 2000.
- Müller, Karel and Ladislav Vrtel, eds. *Vocabularium internationale sigillographicum*. Bratislava: „Veda” vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2016.
- Paravicini, Werner. “Gruppe und Person. Repräsentation durch Wappen im späteren Mittelalter.” In *Die Repräsentation der Gruppen. Texte – Bilder – Objekte*, edited by Otto G. Oexle and Andrea von Hülsen-Esch, 327–389. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.
- Pawlik, Radosław. “Kapituła kamieńska wobec protestantyzmu i przebudowy stosunków kościelnych w Księstwie Pomorskim do połowy XVI wieku.” *Czasy Nowożytne* 31 (2018): 111–145.
- Petersohn, Jürgen. *Die Kamminer Bischöfe des Mittelalters. Amtsbiographien und Bistumsstrukturen vom 12. bis 16. Jahrhundert*. Schwerin: Thomas Helms Verlag, 2015.
- Petersohn, Jürgen. “Translatio divi Faustini. Ein unbekanntes Kamminer Faustinmirakel.” *Baltische Studien. NF* 53 (1967): 43–47.
- Piech, Zenon. “Herb jako źródło historyczne.” *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa Seria* 17 (2018): 5–44.
- Piech, Zenon. *Ikongrafia pieczęci Piastów*. Kraków: Universitas, 1993.
- Piskorski, Jan M. *Miasta księstwa szczecińskiego do połowy XIV wieku*. Poznań, Szczecin: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2005.
- Prümers, Rodgero, ed. *Pommersches Urkundenbuch*, vol. 2/1. Stettin: In Commission bei Th. von der Rahmer, 1881.
- Rębkowski, Marian. *Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe*. Kołobrzeg: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2001.
- Rosik, Stanisław. ‘*Conversio gentis Pomeranorum*’. *Studium świadectwa o wydarzeniu (XII wiek)*. Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, Ada, 2010.
- Rymar, Edward. “Biskupi, sufragani, wikariusze generalni kamieńscy z XII–XVII wieku. Rodowody, drogi karier, chronologia.” In Edward Rymar. *Biskupi – mnisi – reformatorzy. Studia z dziejów diecezji kamieńskiej*, 11–67. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2002.

- Rymar, Edward. *Rodowód książąt pomorskich*, vol. 1. Szczecin: Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, 1995.
- Seroka, Henryk. "Heraldyka miejska w zaborze austriackim w świetle dokumentów cesarskich z lat 1785–1914." In *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918). Materiały sesji naukowej, Włocławek 5–6 grudnia 1996 r.*, edited by Stefan K. Kuczyński, 51–66. Włocławek: Oficyna Wydawnicza WTN „Lega”, 1999.
- Seroka, Henryk. *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2002.
- Signori, Gabriela, ed. *Das Siegel. Gebrauch und Bedeutung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007.
- Späth, Markus, ed. *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2009.
- Späth, Markus. "Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Perspektiven eines interdisziplinären Austauschs." In *Die Bildlichkeit korporativer Siegel im Mittelalter. Kunstgeschichte und Geschichte im Gespräch*, edited by Markus Späth, 9–29. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2009.
- Spuhrmann, Rudolf. *Geschichte der Stadt Cammin in Pommern und des Camminer Domkapitels*. Cammin i. Pom.: Formazin & Knauff, 1924.
- Stępiński, Włodzimierz. *Kamień Pomorski w XII i XIII wieku*. Warszawa, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975.
- Strzyżewski, Wojciech. "Odzwierciedlenie zmian polityczno-prawnych w symbolice herbów miast pogranicza śląsko-brandenbursko-wielkopolskiego w XVIII i XIX wieku." In *Herby miast polskich w okresie zaborów (1772–1918). Materiały sesji naukowej, Włocławek 5–6 grudnia 1996 r.*, edited by Stefan K. Kuczyński, 67–76. Włocławek: Oficyna Wydawnicza WTN „Lega”, 1999.
- Strzyżewski, Wojciech. *Treści symboliczne herbów miejskich na Śląsku, Ziemi Lubuskiej i Pomorzu Zachodnim do końca XVIII wieku*. Zielona Góra: Wydawnictwo WSP im. T. Kotarbińskiego w Zielonej Górze, 1999.
- Szymański, Józef. "Herb – znak samorządnej wspólnoty." In *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie*, edited by Piotr Dymmel, 91–98. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992.
- Szymański, Józef. "W sprawie genezy polskich herbów miejskich." In *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, vol. 6, edited by Stefan K. Kuczyński, 169–180. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1994.
- Wachowiak, Bogdan. "Przemiany w ustroju państwa." In *Historia Pomorza*, vol. 2/1: (1464/66–1648/57), edited by Gerard Labuda, 826–852. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1976.
- Winter, Georg, ed. *Pommersches Urkundenbuch*, vol. 4. Stettin: Verlag von Paul Riekammer, 1903.
- Wisłocki, Marcin. "Przedstawienia świętych w ewangelickiej sztuce Pomorza XVI i XVII wieku." *Materiały Zachodniopomorskie* 45 (1999): 521–551.
- Wisłocki, Marcin. *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535–1684*. Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie, 2005.